

маторском металлургическом комбинате. Там выдавали справки длительного пользования для покупки товаров в кредит. По ним делались ежемесячные отчисления предприятия в магазины.

Рекламные деньги. С целью привлечения постоянных покупателей некоторые магазины выпускают деньги, которые дают определенный процент скидки при оплате стоимости товара.

Их сейчас великое множество и на них можно было бы не останавливаться, если бы предприятия или магазины для дизайна своих денег не использовали рисунки национальных денег. Так, на деньгах фирмы «WHIRPOOL» сохранены надписи «Национальный Банк Украины» и даже подпись его председателя В.Юценко

Процесс использования различных суррогатов дензнаков в Украине не завершен и поэтому рано делать выводы относительно истории их в наше время. Однако стоит напомнить, что согласно Конституции Украины 1996 г., денежное обращение в стране должно выполняться в соответствии с Законом. Но закон о денежном обращении до сих пор не принят.

Хочу в качестве отступления привести выдержку из статьи о применении суррогатов денег в Украине в XIX веке. По словам старожилов, на моей родине, на станции Драбово-Барятинская в имени князя А.И.Барятинского для крестьян выпускались деньги-суррогаты. В местном музее райцентра Драбово Черкасской области удалось отыскать заметку «Про що розповіла стара хата» («Прапор Жовтня». 6 червня 1978). В ней говорилось о находке денег-квитанций Драбовской экономии князя А.И.Барятинского номиналом в 1 коп. Привожу выдержку из записки: «... Так що це за папірець, на якому стоїть «1 коп.»? Це документ, який свідчить про те, що князь був досить вигадливим здирником, який навіть за виконану роботу вчорашнім кріпакам не спішив розплачуватись випущеними на державному монетному дворі грошима, а віддавав перевагу ось таким папірцям. Одержував селянин кілька таких квитанцій за виконану роботу, шкріб п'ятірнею потилицю і нічого не залишалось йому, як іти з цими ж папірцями по якусь мірку зерна до князівського економа. Квитанція, що замінювала гроші, діяла лише в економії. В інших місцях вона не мала ніякої сили... Отже знайдена квитанція – перш за все документ, який

свідчить про нову форму закабалення селян Драбова після реформи 1861 року, про яку В.І.Ленін говорив, що вона носила кріпосницько-грабіжницький характер, вказував, що селяни вийшли «на свободу» обідрані до зубожіння, вийшли з рабства поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників».

Параллели напрашиваються сами собою. Можна тільки додати, що вынужденное применение денежных суррогатов – есть жестокая дискриминация населения в той области, которая для них жизненно важна.

Григорій Сапожник

ВИПУСКИ БОН МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ 1917 — 1920 рр.

Поряд із загальнообов'язковими, тобто державними грошовими знаками, обіг яких визначається відповідними урядовими законами, у 1917-1920 рр. дуже поширилось місцеве «грошотворення» як своєрідне, самостійне емісійне явище.

Історія паперових місцевих та приватних бон, випущених для обігу виключно у сфері впливу емітента, міста чи кооператива – одне з маловивчених питань грошового обігу на Волині.

Місцеві й приватні або внутрішні паперові гроші – це тимчасові бони, що випускалися на регіональному рівні. Вони надходили в обіг від імені владних структур міста, органів сільського самоврядування, відділень великих банків, підприємств, кооперативів під забезпечення матеріальними цінностями, що перебувають в власності емітента – валюти, майна місцевих властей тощо. Емітенти гарантували, що згодом зможуть викупити їх шляхом обміну на загальнодержавні гроші. Приватні або внутрішні бони перебували в обігу тільки виключно на взаємодовірі, без будь-якої гарантії.

Появу бон зумовлювали об'єктивні причини – війни, револю-

ція, інфляція, спад виробництва, різке зниження податкових надходжень у місцеві бюджети, складний фінансовий стан держави.

Згідно прийнятій у боністиці класифікації грошових документів до місцевих випусків відносяться випуски всіх видів самоуправління – губернських, міських, повітових, волосних дум, управ, магістратів, земств, рад, міських відділень банків, міських скарбниць, ощадних кас, інших кредитних установ, сільських самоуправлінь; центральних регіональних, обласних товариств, великих кредитно-ощадних, позиково-ощадних товариств та облігації й купони позики «Свободи», купони їхніх позик, чеки, різновиди інших цінних паперів, акцептовані на рівні відділень, Держбанку, бони великих підприємств та установ, що мали право грошового обігу.¹

Початок активізації процесу місцевого «грошотворення» припадає ще на початок періоду економічної руйнації, заподіяної Першою світовою війною. Знецінення царського рубля, інфляція, що «поїдала» купюри, розбалансованість економіки, тезаврування державою і населенням золотих і срібних монет – то далеко не повний перелік причин, що спонукали до появи самостійних емісійних центрів. Швидке скорочення в обігу розмінних дрібних державних грошей, призвело до того, що міські управи прифронтової смуги Волині змушені були випустити в обіг на своїх територіях розмінні гроші невеликої вартості.

У Луцьку перші бони видала російською мовою Міська управа в 1917 р. Про це згадує А.Дублянський у своїй статті про волинські гроші. Але ці бони не вдалось розшукати в архівах, музеях, особистих колекціях і опису їх подати, на жаль, не можемо.

У 1919 р. Луцька Міська управа випустила в обіг українські бони вартістю 6, 10 і 20 гривень. Ці бони розміром 128x76 мм. були надруковані на досить гарному папері, навіть з водяними малюнками (філігранна ознака). На рожевому фоні аверсу була рамка, а довкола неї словами вказана вартість банкноти (шість, десять, двадцять гривень). У рамці напис – «Луцька Міська Управа», нижче – герб Луцька і цифра «1919». Нижче – малюнок Любартового замку, обабіч якого вартість банкноти продубльована числами (6, 10, 20) і внизу напис «фальшування карається законом». На реверсі бони в рамці вгорі й внизу були написи: «Розмін-

ний знак луцького міського самоврядування», обабіч вартість банкноти передана словами, посередині печатка луцької міської управи (сфрагістична ознака), біля неї написи: «Згідно постанови Мійської Думи від 11 березня 1919 року останній строк дійсності знака 1 січня 1920 року» та «Каса Міської Управи обмінює знаки, коли буде доставлено їх не менше, як на сто гривень». Нижче вміщено три підписи: «Тов. Мійського Голови, Члена Управи і Гласного Думи». В лівому куті внизу друковано нумератором число. (Рис.1.) У Луцьку були ще розмінні бони вартістю 3 рублі. На їх аверсі напис: «Луцькое Общ. собраніе Обединеніе – 3 руб», на реверсі - підписи голови і скарбника.²

Повітове місто Рівне розміщене в західній частині колишньої Волинської губернії. В ньому проживало понад 30 тис. осіб, було багато кредитних установ і торгових закладів, бо навколо нього колоніями проживали поселенці – німці, чехи, поляки, що давали значну частину товарної продукції. Знаходячись у тилу діючої армії, місто досить активно функціонувало. Протягом 1918-1919 рр. влада тут мінялася кілька разів. Серед місцевих емісій цього періоду було багато випусків повітових і міських управ.

Рівненська міська управа в лютому 1919 р. приступила до випуску квитанцій (російською мовою) у зв'язку з відсутністю розмінної монети та дрібних паперових купюр. На стандартних однобічних бланках на білому папері друкувались «1 рубль» (Рис.2) і «10 рублей», на зеленому – «3 рубля» і на світло-фіолетовому – «5 рублей». Чорнилом зазначались: дата випуску, термін обігу, номер і номінал знаку – 1, 3, 5 або 10 руб. Закріплювались квитанції двома видами печаток і чотирма підписами. Печатки ставились міською управою з гербом (геральдична ознака). Обидві печатки з легендою українською мовою. Відомі чотири терміни обігу квитанцій: 20 квітня, 30 квітня, 30 травня і 1 червня 1919 р.

У березні 1919 р. Рівненське Міське самоуправління приймає постанову про емітування бон Продовольчого відділу Міської управи. Починаючи з 13 березня бони, надруковані російською мовою, на пергаментному папері у вигляді квитанції на 1, 3, 5, 10 руб. надходять в обіг (Рис3.). Бони відомі з різними підписами, номерами і датами випуску, поставленими печатками і від руки -

чорнилом. Печатки на них – Продовольчого відділу Миської управи. Зустрічаються екземпляри без печаток. П'ять рублів відомі з надписом «действ. въ течение 6-ти месяцевъ» і без нього. (Рис.4)

Емісії Продовольчого відділу в квітні доповнюються бонами – квитанціями (українською мовою) на 5, 10 і 20 крб., а в травні 1919 року вводиться в обіг номінал 25 крб. (Рис.5).

Квитанції друкувались: 5 крб. – на пергаментному папері; 10 і 25 крб. – на білому папері з водяним знаком «верже»; 20 крб. – на блакитному папері. Ці випуски розрізняють за друкарськими зсувами, підписами і трьома видами печаток. Всі печатки з легендою українською мовою. Перший тип печатки містить по колу напис: «Рівненська Миська Управа», в центрі герб – тризуб, навколо герба літери «УНР». Другий тип – той саме напис по колу, але в центрі, замість герба, текст у три рядки: «УНР. Продовольчий відділ. МВС». Третій тип від другого відрізняється відсутністю слова «Миська» на печатці.

У квітні 1919 р. була випущена в обіг бона 5 крб. на пергаментному папері з текстом: «Пред'явнику сього належить з каси Управи», перед датою «м. Рівне»; 5 крб. на товстому синьому папері, але без назви міста і текст: «Пред'явнику сього належить решти»; 10 крб. – з однією печаткою Продовольчого відділу і двома печатками – на звороті додаткова печатка миської управи з тризубом; номінал 20 крб. і текстом номіналу – «двадцять» надрукований великим шрифтом, «карбованців» дрібним. Зустрічаються вони з однією печаткою і без печатки; 25 крб. – перший вид має печатку Управи і на звороті печатка Продовольчого відділу без слова «Миська» по колу, другий вид має однакові печатки на обох сторонах – Продовольчого відділу - без слова «Миська». Спостерігаються друкарські зсуви слова «Скарбник» ліворуч і праворуч.

Як миські, так і приватні бони м. Рівного зустрічаються з слідами інтенсивного обігу. Населення охоче приймало і використовувало їх.

Звертає на себе увагу ріст датованих випусків, як Продовольчого відділу миської управи, так і приватних в другій половині березня. Це викликано було недостатнім постачанням грошових знаків Директорією управи Рівного.

Останній випуск бони-квитанції Рівненського Продовольчого відділу з датою 20 травня 1919 р., бо вже через кілька днів – 24 травня війська Директорії залишили м. Рівне. В обіг надійшли кредитні білети і розрахункові знаки РРФСР, які замінили населенню всі види сурогатів грошових знаків і бон³.

У Дубно вперше місцеві бони були випущено 10 березня 1918 р. Миським Громадським Управлінням. Вартість їх була 1 та 3 рублі, термін обігу до 30 червня поточного року. Дослідники вважали їх унікальними. Автору вдалося їх виявити в колекції бон Дубенського краєзнавчого музею. Друк цих грошових знаків триколірний – жовто-червоно-чорний, двосторонній, російською мовою. Вони мають всі ознаки грошей: назву та номінал, серію та номер, дату випуску, текст про забезпеченість майном та покарання за фальшування, підпис «городового голови» та печатку з гербом Волині, елементи художнього оформлення. Текст українською, польською та єврейською мовами назви грошового знаку та установи, яка його випустила, вартості та терміну обігу дає уявлення про національний склад мешканців міста. (Рис. 6)

У музеї виявлено також рідкісні чеки, які в 1919 р. випускали Продовольчий відділ та відділ Допомоги Голодуючим Дубенської Миської управи. Перші надруковані чорною фарбою українською мовою на папері блакитно-сірого кольору і мають вартість 1, 3, 5 та 10 крб., другі російською на білому папері і мають номінали 5 та 10 крб. На всіх знаках був напис «Дійсний до 1 січня 1920 року» та відбиток печатки з гербом Волинської губернії й російською мовою напис «Дубенская Городская Управа».

В Острозі в 1919 р. Миська управа випустила «розмінні білети» вартістю 2, 6, 10, 20 гривень. На аверсі напис: «Розмінний білет міста Острога, О.М.У., 1919., О.М.У.»; далі запевнялося, що цей білет забезпечений державними грішми, потім йшли підписи, ще нижче – зазначена вартість числом і словами; збоку – розмінна вартість білету; на реверсі праворуч і ліворуч – вартість числом, вгорі і внизу – словами. Серія і число, внизу напис «Фальшування карається Законом», посередині: «Розмін білетів на державні гроші Остріжське Самоврядування виконує во весь час обороту їх».

Показовою є історія місцевих емісій, здійснених у Житомирі. 14 лютого 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР слушалось питання про надання дозволу м. Житомиру видавати власні бони. Дозвіл Житомирська управа одержала під належне забезпечення випуску кредитовими білетами. Урядовці визнали за необхідне поставити перед місцевою владою таку умову, «щоб всі відповідні написи були зроблені державною мовою»⁴ У місті до того була відома практика обігу місцевих бон. Задовго до зазначених подій там зіткнулись із проблемою відсутності потрібної для нормального обігу грошової маси. Вперше це відчули у 1914 р. коли, у зв'язку з війною, ринок відреагував на приплив нічим не забезпечених грошей велетенським стрибком цін. У Житомирі тоді проживало 8 тис. осіб, існувало багато кредитних установ і торговельних закладів, бо місто оточували звідусіль колонії поселенців – німців, чехів, поляків.

Житомир належав до тих міст України, господарство та промисловість яких, як і люди, потерпали найбільше від частих змін влади. Так, протягом двох з половиною років влада там мінялася одинадцять разів! Спочатку розрахункові знаки Тимчасового уряду потіснили на ринку «керенки», потім промайнули купюри УНР. Настав час і для банкнотів гетьманської держави. А поряд із ними надходили періодично гроші, які принесли з собою австро-німецькі війська, поляки, а пізніше – радянські розрахункові білети. Як тут не прийти у відчай, коли у калейдоскопі подій виринали та щезали з обігу державні гроші чи білети тимчасових окупантів. Тому відділення Держбанку для розрахунків з населенням частково використовувало 5% короткотермінові зобов'язання Державної скарбниці, що зберігалися там, 3,6% зобов'язання Державної скарбниці УНР, 1000-рубльові купюри Тимчасового уряду шляхом акцептації – накладання штампелів Держбанку або реєстрації тих, що були в обігу. Сьогодні у представницьких колекціях зустрічаються такі зобов'язання та гроші, на яких немає навіть вільного місця від печаток та штампелів різних властей. В обігу були також термінові купони 4,5% облігацій Житомирського міського кредитного товариства.

Крім того, одночасно із попередньою акцією, Держбанк надав

право кредитовим установам Житомира випускати обов'язкові до обігу чеки на суми вкладів, що були у банку. Цим правом скористались у різний час десять установ. Управа агрономічної організації постачання південно-західного фронту /до 6.III.1918 р./, позиково-ощадне товариство «Взаємодопомога» /березень-квітень 1918 р./, товариство взаємного кредиту /до 16. IV.1918 р./, Повітова земська управа /до 4.IV.1918 р./, Волинська губернська земська каса місцевого кредиту /до 5.IV.1918 р./, з'єднаний банк Волинської губернії /до 1.IX.1918/, Азовсько-Донський комерційний банк /до 10.V.1920р./ та ін.

Перші випуски чеків на аверсі заповнювались від руки, на звороті був штампель з текстом про обов'язковий їх обіг. Чеки виготовлялися на фірмових бланках Держзнаку з водяними знаками.

Другий випуск чеків здійснено теж на фірмових бланках місцевої філії Держбанку, але вже друкарськими засобами, з обох боків. Оскільки їхня кількість, потрібна для обігу, швидко збільшилась, застосовували машини для виготовлення цінних паперів.

Третій випуск здійснено друкарськими засобами на бланках блакитного кольору без філіграней. Четвертий друкували на білому папері з блідо-блакитним відтінком аверсу та діагональними лініями, без водяного знаку. 10 травня 1920 р., вже після тимчасової окупації міста поляками, з'явився останній випуск чеків на папері жовтого кольору.

Міська управа м. Житомира розпочала емітувати свої гроші з огляду на нестачу стабільної валюти. У березні 1918 р. в обіг надійшли грошові знаки у 1,3 та 5 карбованців. Білет вартістю 1 карбованець був жовтого кольору, розміром 11,5 x 6,8 см. На лицевій стороні в центрі банкноти був зображений герб міста, у нижній частині якого, на блакитному тлі відчинена брама з трьома вежами над нею. У верхній частині щита – герб Волинської губернії. Цей герб здавна наданий Житомиру князями литовськими на ознаку звільнення його з-під «влади старостинської». Герб є традиційним символом укріпленого міста, затверджений 22 січня 1796 р. Над гербом – сонце з променями, по боках архангели з трубами, біля них число «1», а нижче напис: «Один карбованець». Розмінний білет міста Житомира». Внизу білета повідомлення: «Всі видані до

загального розміну білети міста Житомира забезпечені державними кредитовими білетами і 5% короткострчними зобов'язаннями Державної Скарбниці, схованими в Житомирському відділенні Державного Банку». Далі – підписи міського голови й бухгалтера, вгорі зліва – рік «1918», праворуч дві літери «А.И.», між ними номер банкноти, зроблений нумератором.

На зворотному боці вгорі й унизу написи: «Фальшування карається законом» і «один карбовенець». Праворуч і ліворуч – великі числа «1», посередині напис: «За весь час обороту розмінних білетів м.Житомира Житомирський Відділ Державного Банку і всі місцеві кредитові інституції виплачують за кожну тисячу карбованців розмінними білетами – тисячу карбованців Державними кредитовими білетами, рублями або п'яти процентними короткострчними зобов'язаннями Державної Скарбниці і приймають розмінні білети міста Житомира в різних виплатах в якій би то не було сумі».⁵

20 березня 1918 р. Житомирська міська дума комісії по друкуванню бон надала право додатково випустити знаки на загальну суму 3 млн. карбованців. Причиною нової міської емісії стала відсутність надходжень з обсягу державної позики для допомоги місцевому самоврядуванню та біженцям. Міська дума приймає рішення негайно почати друк 5 млн. карбованців. Вимога щодо обов'язкового відтворення назви держави УНР на бонах виконана не була, бо знаки у своїй більшості виходили вже за інших урядів. Прихід до Житомира у 1919 р. радянських військ обумовив зміни грошового обігу. Народний банк випустив білети вартістю у 50, 75 та 100 рублів, які оберталися нарівні з чеками попередніх випусків до 10 квітня 1920 р., коли місто зайняли польські війська. (Рис.10)

Восени 1919 р. майже всю територію України зайняли війська Денікіна. Грошові паперові знаки Радянської Росії відразу були заборонені. У Житомирі, де особливо відчувалася нестача грошей в обігу, почали широко використовувати купюри власного виробництва. Преса повідомляла, що до місцевостей, які змушені випускати місцеві гроші, належить Житомирський район з прилеглими повітами інших губерній. Він мав зв'язок з РРФСР тільки

через вузьку смугу на Поліссі. Через це Житомирський фінвідділ змушений «здійснити випуск місцевих грошей на 16 млн. рублів купюрами в 50 та 100 рублів під назвою «Розрахункові білети міста Житомира». Ті гроші населення приймало із задоволенням, бо вони були «свої», перевірені. У документах відзначалося, що вони знаходяться в обігу нарівні із загально-російськими кредитовими білетами нового зразка і українськими державними грошима.

На початку ХХ століття місто Крем'янець було звичайним повітовим містом Волинської губернії. За переписом 1897р., в ньому мешкало 17618 осіб⁶. Житловий фонд становив 1768 будинків. Релігійне життя забезпечували 10 православних церков, монастир, костюл та синагога. Промисловий потенціал міста визначали 43 фабрики і заводи сільськогосподарського типу, де працювало 115 робітників, а також 41 ремісничо-промислове підприємство⁷.

Місто стало примітним ще й тим, що в ньому було розміщено 31-й Ризький драгунський та 42-й Якутський піхотний полки, офіцерів яких гуртувало «Кременецкое военное собрание». Цей клуб, що заповідливо підтримував офіцерські традиції і використовував при розрахунках металеві бони, далі став своєрідним прикладом грошотворчості для самоуправління.

Руйнівний вихор Першої Світової війни, а за нею події визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр., призвели не тільки до економічного колапсу, а й до суттєвих змін у демографії міста. За даними «Української енциклопедії», на 17-й рік у Крем'янці мешкало тільки 16100 чоловік, тобто його кількість ледве наближалася до довоєнного рівня.

У 1918-1919 р. через слабкі зв'язки з центром, місто переживало значні соціально-економічні труднощі, типові для більшості тогочасних міст і містечок країни. Господарство й торгівля занепади. Державні гроші через часту зміну властей надходили з перебоями. Крім того, для зменшення попиту на гроші власті випустили купюри значних номіналів, що призвело до кризи дрібних, розмінних, грошей.

Ініціатива випуску розмінних білетів належала повітовому земству за активної участі міської управи. Зокрема, керівники повіто-

вої земської управи доручили мировому судді Фортунату Шуб'яківському, який на аматорському рівні знався на графіці, спроектувати місцеві грошові знаки. Ф. Шуб'яківський виконав досить мистецькі зразки, в основу дизайну яких поклав волинський рослинний орнамент, взятий зі случьких поясів.

Проекти грошових знаків разом з відповідним проханням на дозвіл їх друку були передані міністрові фінансів УНР Борисові Мартосу, який дав тільки усне схвалення на випуск. Очевидно, у вирі тогочасних бурхливих подій міністрові було ніколи займатися бюрократичним листуванням, то ж ескізи спільно з доповідним документом згодом потрапили до державного архіву УНР і їх дальша доля залишається нез'ясованою. У зв'язку з тим, що повітова земельна управа не мала дублікатів, було ухвалено рішення виготовити грошові знаки за новим проектом.

У свою чергу, Крем'янецька Міська Управа також не стояла осторонь від процесів грошотворчості, а намагалася проявити себе на цій ниві, ухваливши рішення про випуск своїх розмінних білетів номіналами 3 і 5 крб., які мали друкуватися відповідно на жовтому та блакитному картоновому папері. Але намір залишився на рівні проекту.

Причини, які спонукали міське й повітове самоврядування до спільної й компромісної емісії місцевих бон, рішення компетентних чинників, еволюція планів та намірів, логічність чи алогічність їх дій щодо виходу з грошовою голоду, а врешті-решт обсяги грошової маси добре простежуються документально.

Події розгорталися так: 19 лютого 1919 р. група міщан чисельністю 58 осіб ініціювала негайне скликання депутатів Міської Ради для внесення на розгляд питання про випуск Міською Управою бон номіналами 1, 3, 5, 10 і 25 карбованців⁹.

Міська дума, визначивши реальність проблеми, при наявності 25 депутатів з 37, міського голови і трьох членів управи ухвалила цілком легітимне рішення:

- «1. Що в даний час в місті відсутня розмінна монета, що ставить населення в край безвихідне становище і
2. Що, як пояснив Голова Думи, питання про випуск бон перебувало на розгляді Земського Зібрання, котре і постановило випу-

стити бони 1, 3 і 5 крб. на один мільйон і вже порушено клопотання перед Урядом про дозвіл випуску тих бон. Визначила: Не порушуючи клопотання про випуск бон окремо Міським Самоврядуванням, цілком приєднатися до клопотання Крем'янецького Повітового Земства, порушеного перед Урядом щодо дозволу випуску бон Земством спільно з Міським Самоврядуванням, прийнявши на себе відповідну частину видатків по виготовленню знаків для того, щоб надходжувані за розмін бон встановлені проценти йшли на погашення понесених видатків, як Містом, так і Земством».

Враховуючи гостроту грошової нестачі, депутати одноголосно висловили побажання, щоб сумарна емісія бон становила 2 млн. крб. Одночасно вони обрали земську комісію для випуску грошових знаків, куди увійшли Михайло Шумський, Микола Бугулавський та Мойсей Ейдіс.

6 травня 1919 р. міська управа за № 878 надіслала до кредитної канцелярії Міністерства фінансів прохання такого змісту:

«Згідно постанови Крем'янецької Міської Думи від 3 березня біж[учого] року, під ч.30 з привиду відсутності в місті Крем'янці дрібних грошей, Міська Управа 27 березня цього року прохала п. Волинського Губерніяльного Комісара дозволу випустити міські грошові знаки (бони) в кількості 1.000.000 карбованців, на яке прохання Губ.[ернський] Комісар надписом від 30 березня дозволив Міському Самоврядуванню випустити бони на 100.000 карбованців.

Ті гроші Міська Управа вже випустила в 3, 5 і 10 карбованців разом з повітовою Народною Управою, котра одержала дозвіл від Міністерства фінансів на випуск бон на 1.000.000 карбованців.

Позаяк ціх розмінних знаків в кількості 1 000 000 карб. [ованців] далеко не вистачить для міста Кремінця і повіту. Міська Управа щиро прохає Кредитову Канцелярію дати дозвіл Міському Самоврядуванню приєднатися до Земства відносно випуску для потреб міста і повіту розмінних грошових знаків (бон) на 1.000.000 карбованців.» В свою чергу Крем'янецька Земська управа, розглянувши вказану постанову міської Управи, 6 травня 1919 року ухвалила:

«Слухали: Кремінецька міська Управа надсилала до Повітової Народної Управи копію з постанови міської Думи од 5 /ПІ по випитанню про випуск бонів з котрого видно, що Дума зупинилась на ухвалі: не клопочучись перед Владою о дозвілі випуска бонів окремо Міським Самоврядуванням, цілком приєднатися до прохання Кремінецького Повітового Земства про дозвіл випуска бонів разом з Міським Самоврядуванням, приймаючи на себе належну частину видатків».¹⁰

Тепер дозвіл Міністерства фінансів на випуск бонів Народною Управою одержано. На теперішній час випущено бонів на 200.000 карбов[анців] разом з містом і по постанові комісії по випуску бонів ця сума буде зарахована в загальну дозволена Міністерством суму 1.000.000 крб. Комісією внесено побажання, «щоб у майбутньому випуск робився Земством разом з Міським Самоврядуванням. Позаяк Міське Самоврядування припускає клопотатись перед Міністерством про приєднання до Земства в справі випуска бонів з однесенням частини видатків на свій рахунок, а повітова Народна Управа не устричає до цього ніяких перепон, то ухвалила: підтримати прохання Міського Самоврядування»¹¹.

Перший випуск розмінних білетів вартістю 3, 5 і 10 карбованців відбувся у березні 1919 р. Кольори грошових знаків їх творці за-позичили у державних кредитних білетів Російської імперії 1898 – 1912 рр., щоб, очевидно, створити ілюзію їх доброякісності: 3 крб. – зелені, 5 крб. – сині, а 10 крб. – темно-рожеві (розміри 1, 3, і 5 крб. – 138x76, а для 10 крб. – 140x178мм).

На аверсі по центру вгорі зображено герб міста Крем'янця у поєднанні з іншим владним атрибутом – мініатюрною печаткою рожевого або синього кольору з тризубом і написом по колу: «Крем.[інець] Зем.[ство] Міст.[о]» Принагідно зауважимо, що таке поєднання міської та державної геральдики було винятковим явищем тих часів, особливо на Волині.

Герб Крем'янця зразка 1874 р. зображено на грошових знаках у стилізованому виді. Події визвольних змагань в Україні розвивалися надто бурхливо, тому творцям кременецьких грошей було ніколи заглиблюватись у геральдичні нюанси. Проте малюнок герба було виконано чітко. В основу його зображення було покладе-

но прості й зрозумілі символи, що характеризували життя міста і відображали навіть особливості рельєфу місцевості. До того ж, корінням він проріс у сиву давнину і, на відміну від гербів інших українських міст, в ньому майже не було імперських рис.

У центрі герба – замок з двома вежами і стіною. Назва – «кремін» – твердиня, то 400-метрова гора Бона – уособлення неприступності замку, якого за часів Данила Галицького не змогли взяти штурмом татаро-монголи. Водночас віддавалася данина шани польській королеві Боні Сфорца, яка 1536-1556 рр. була власницею міста і доклала немало зусиль, щоб укріпити замок. Ліворуч вгорі широкораменний білий хрест – історичний герб Волині, який підкреслює, що Крем'янець є невід'ємною складовою частиною цього регіону. Міський герб вінчає корона з трьома зубцями, яка свідчить, що даний населений пункт має статус повітового міста.

Дослідниця міської геральдики Н.Соболева, характеризуючи побудову російських міських гербів часів імперії, підкреслила, що вони візуально втілювали зміст урядової політики стосовно міста. Це досягалося за допомогою підпорядкованості міського герба імперському, який був обов'язковим елементом більшості гербів міст. Проте Крем'янець зумів уникнути «монаршої ласки», хоча, починаючи з 1857 р., відбував тривалу процедуру узгодження і виправлення в гербовому відділенні Департаменту герольдії, яке очолював барон Б.Кене. Треба віддати належне цьому знавцеві геральдики - проекти його гербів відповідають найсуворішим геральдичним канонам, а системи їх прикрас допомагали з першого погляду визначити політичний, економічний, адміністративний статус міста. Герб м. Крем'янця зміни не зазнав, тільки ззовні його прикрасили стилізованим колоссям й стрічками. Таким і постав він після затвердження 31 січня 1874 року¹².

На кожному розмінному білеті вказано номер, номінал, рік випуску, а також напис: «Всі розмінні білети Кремінецьких самоврядувань цілком забезпечуються всім майном Кремінецького Земства і міста Кремінця». Далі йдуть підписи посадових осіб: голови повітової народної управи, міського голови та бухгалтера. Весь текст обрамлений фігурною рамкою. Праворуч, ліворуч

та внизу надруковано застереження: «Фальшування карається законом».

Зворотний бік ніби передає структуру шарів розрізаного навіпіл дерева. Тут повторюється відоме читачеві скорочення «К.З.М.», а також а рамці міститься важливе для користувача пояснення: «За весь час обороту Кременецьких розмінних білетів Кременецька Народня Управа і Кременецька Міська Управа виплачують за кожних Сто карбованців розмінними білетами Сто карбованців державними кредитовими білетами». Поза рамкою з чотирьох боків написи «Фальшування карається законом», які, як виявилось пізніше, не дуже лякали фальшивомонетників. Для друкування використовували звичайний папір без водяних знаків, який могли роздобути у той важкий час. Замовлення самоврядування виконала друкарня братів Юзефових у Крем'янці.

Грунтуючись на архівних документах, а також на матеріалах з вказаних праць, з'ясувалося, що Крем'янецька міська і земська управи встигли здійснити два випуски грошових знаків, які відрізняються один від одного тільки підписами. На бонах першого випуску вони власноручні, а другого - факсимільні, або ж факсимільні у поєднанні з власноручними. Окрім того, у другому випуску емітент відмовився від друку однокарбованцевих бон. Цьому сприяв загальний стан фінансів в Україні. Адже Директорія жила за рахунок інтенсивної праці Експедиції заготівлі Державних Паперів; швидко збільшуючи грошову масу, а відтак – велику інфляцію. Перебіг подій громадянської війни потребував нових і нових витрат. Уже в квітні 1919 р., коли новий кабінет Міністрів очолив соціаліст Борис Мартос (він же одночасно очолював Міністерство фінансів), ситуація в Україні склалася майже катастрофічна.

Перший випуск бон, невеликий за обсягом, у цілому справдив надії своїх творців. Він виявився робочим: через кілька місяців інтенсивної експлуатації, внаслідок неякісного паперу, геть зносився. До того ж самоврядування ретельно виконувало свої зобов'язання перед урядом і обмінювало розмінні бони на державні гроші. Таким чином, розмінні бони першого випуску, які вичерпали себе, планомірно вилучалися з обігу й знищувалися.

Друга емісія, яка була здійснена, очевидно, на початку 1919р., не була такою вдалою. Через факсимільні підписи й слабку захищеність грошових знаків, вони стали предметом численних підробок фальшивомонетників.

Крім того, перебіг подій громадянської війни негативно впливав на нормальне функціонування фінансового господарства повіту й міста. 5 червня 1919 р., після упертих боїв, 5-й полк Таращанської бригади під командуванням В.Н.Боженка захопив Крем'янець. У місті був створений радянський повітовий ревком. Делегати першого повітового з'їзду Рад, що відбувся того ж місяця, одноставно ухвалили постачати Червону Армію продовольством, фуражем і кінями, заготовлювати хліб для трудящих Петрограда. Як стверджують очевидці, ревком прагматично поставився до крем'янецьких емісій. Більшовикам було байдуже, чи гроші перебували в обігу. Вони, очевидно, не хотіли шкодити налагодженому міському й повітовому господарству, які справно виконували контингенти. До того ж, як вважає професор Р.Й.Тхоржевський, посилаючись на поодинокі знахідки крем'янецьких бон, певна частина емісій навіть була контрамаркована печаткою ревкому, котрий таким чином підтвердив їх справжність. Проте, радянська влада проіснувала тоді в Крем'янці недовго. В липні польська армія знову захопила місто. У жовтні 1919 р. в повіті вибухнуло велике повстання проти польських окупантів. З великими труднощами полякам вдалося придушити повстання.

Таким чином, зважаючи на військово-політичну ситуацію, другий випуск крем'янецьких бон об'єктивно не міг відіграти якоїсь суттєвої ролі в економічному житті міста й повіту.

Дослідження місцевих емісій Волині – це тільки початок роботи боністів з винятково багатою на історичну інформацію грошовою спадщиною України, зокрема часу 1917-1925 рр. Проведений нами боністико-історичний аналіз засвідчує велике джерельне значення місцевих грошових випусків, що становлять унікальне джерело, яке зафіксувало чимало даних, що характеризують особливості перебігу історичних подій в регіоні Волині.

Випуск розмінних бон Крем'янецького самоврядування тільки частково розв'язував проблему грошового голоду, проте не міг

втамувати його цілком. Groшотворчість розвивалася як ланцюгова реакція. У тому ж 1919 р. здійснило свою емісію «Крем'янецьке громадське зібрання» («Кременецкое гражданское собрание»). Його розмінні марки номіналами 10 і 25 крб. (розміри 57x116 мм), відповідно рожевого й сірого кольорів, були друковані на картоні. На кожній боні є підпис старшого розпорядника Симоновича, печатка клубу й номер. Ці марки вживалися членами зібрання при грі в казино і для розрахунків у буфеті.

Повітове земство, в свою чергу, забажало прославитися додатковою грошотворчістю, залишивши нащадкам боністичну пам'ятку разового використання. Так, з нагоди земського вечора 15 березня 1919 р., воно випустило тимчасову розмінну марку «1 карбованець» на зелено-сірому картоні. На ній є підпис голови земської управи Бориса Козубського, печатка управи й номер. Ці марки, як і у попередньому випадку, вживалися при розрахунку з буфетом.

Окрім основних різновидів, пов'язаних з першим і другим випусками, бони, особливо другого випуску, мають ще й низку дрібніших відмінностей, які, тим не менше, важливі для вчених-боністів. Їх подав у своєму дослідженні історик з діаспори В. Трембіцький. Зокрема, номери 3, 5-ти крб. розмінних білетів виконані чорною і червоною друкарською фарбою, а 10 крб. – тільки чорною. Мініатюрні печатки з тризубом на всіх номіналах зустрічаються двох кольорів: червоного і синього. Виявити якісь закономірності при аналізі цих грошових знаків не вдається. Складається враження, що через труднощі того часу, емітенти використовували фарби, які були під руками.

У вересні 1920 р., після запеклих боїв з червоними, польські війська остаточно оволоділи Крем'янцем. Наприкінці 1920 р. польська окупаційна влада міста емітувала польською мовою паперові бони вартістю 1, 3 і 5 марок.

Вказані грошові знаки, виготовлені літографським способом у Львівській друкарні Геґедіса, не відзначаються особливим художнім оформленням. Скомпоновані нашвидкоруч і надруковані на звичайному папері без водяних знаків, вони, очевидно, призначалися для тимчасового використання в якості заміника то-

дішньої польської валюти – марки – на окупованій Кременеччині. Адже на той час, задовго до Ризького миру, польське політичне керівництво і гадки не мало, що Волинь колись стане територією Речі Посполитої. Без сумніву, в цих бонах чітко простежуються функції військових грошей, що емітувалися з метою фінансування військових і політичних витрат польської військової та цивільної влади.

Відомий дослідник бон Волині Л. Маслов помилково вважав, що крем'янецькі емісії – то єдині знаки, які випустила польська окупаційна адміністрація на Україні. Насправді подібні грошові знаки номіналами 5, 10 і 25 польських марок того часу перебували в обігу у м. Звягель (нині м. Новоград-Волинський Житомирської області), що дозволяє робити припущення про цілеспрямовану економічну політику пограбування Волині. Тільки складна військово-політична ситуація не дала можливості полякам запровадити подібні грошові знаки в інших містах Волині.

Вказані бони – однотипні (розмір 123 x 82 мм), відрізняються тільки кольорами: 1 марка – брунатно-оранжевого, 3 марки – зеленого і 5 марок – синього кольору.

На лицевому боці ліворуч зображено стилізований герб м. Крем'янця (дві вежі та стіна) у вінку, праворуч – білий п'ястівський орел. Нижче – напис польською мовою «Bon pięć 5 MAREK POLSKICH 5 Kto podrabia lub fałszuje tę bonę, podlega odpowiedzialności sądowej» / «Бон п'ять 5 марок польських 5. Хто підробить чи сфальшує ті бони, підлягає судовій відповідальності».

Доброякісність цих грошових знаків мали гарантувати підписи бургомістра В.Павловського та торговців М.Кондратьєва і І.Кременецького. Характерно, що підпис І.Я.Кременецького зустрічається на грошових знаках Крем'янецької Земської та Міської Управи 1919 р. На звороті бони також вміщено гарантійний надпис: «Magistrat m. Kremiecca przyjmuje odpowiedzialność za wymianę niniejszego bonu na markę polskie. Ten bon waży do dnia 1 marca 1921 roku» / «Магістрат м. Крем'янця несе відповідальність за обмін даного бону на марки польські. Цей бон чинний до 1 березня 1921 року»¹⁴.

Рисунок 2. Квитанція Рівненської Міської Управи, 1 рубель. 1919 р.

Рисунок 3. Квитанція Продовольчого Відділу Рівненської Міської Управи, 5 рублів. 1919 р.

Рисунок 4. Квитанція Продовольчого Відділу Рівненської Міської Управи, 25 карбованців. 1919 р.

Рисунок 5. Квитанція Продовольчого Відділу Рівненської Міської Управи, 5 карбованців. 1919 р.

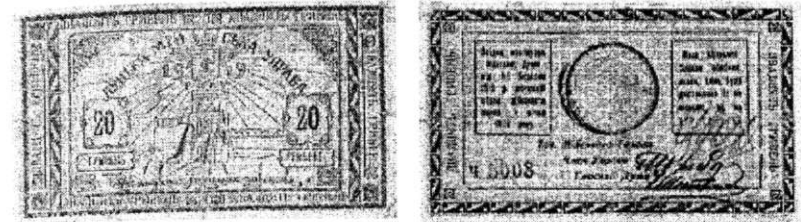

Рисунок 1. Бона Луцької Міської Управи, вартістю 20 гривень. 1919 р. (лицева і зворотня сторони).

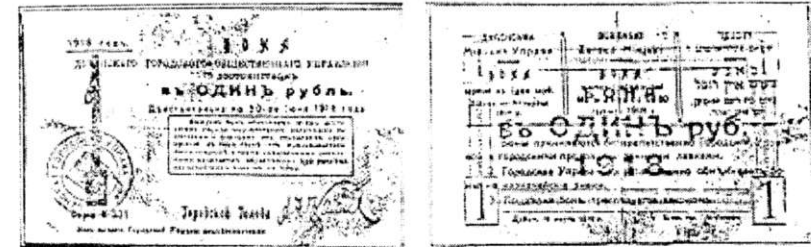

Рисунок 6. Бона Дубенського Міського Громадського Управління, 1 рубель. 1918 р. (лицева і зворотня сторони).

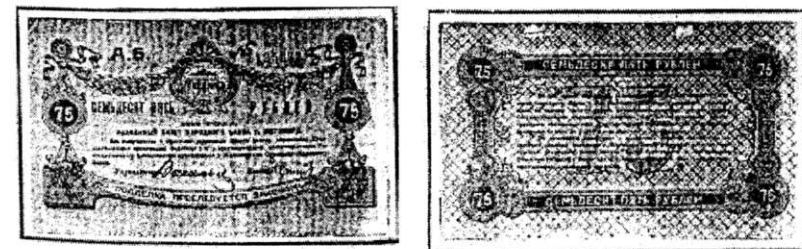

Рисунок 10. Розмінний білет Народного Банку міста Житомира, 75 рублів. 1919 р. (лицева і зворотня сторони).

- ¹ Тхоржевський Р.Й. Отечественная бонистика - К.: УМК, 1988. – С. 11
- ² Маслов Л. Гроші Волинських міст // Наша Батьківщина – (Львів) 1938. – Ч.4 - №10 – С. 172 – 178.
- ³ Війтенко О. Волинські гроші // Літопис червоної калини - 1931р. - Ч.1 - С. 6 – 9.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Державний архів вищих органів влади і Управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1064. – Оп. 5 – Спр. 7 – Арк. 28. Дмитрієнко М., Литвин В., Ющенко В., Яковлева Л. Гроші в Україні: документи і факти. – К., 1998 – С. 25. Алексеюк М. Денежные знаки г. Ровно в 1919 году // Советский коллекционер. – (М.) 1971 – № 6 – С. 127 – 128.
- ⁶ Енциклопедія (під редакцією І.Раковського). – Львів: «Рідна школа», 1934 - С. 639 – 643.
- ⁷ Клименко О. Крем'янецькі бони 1919 року // Вісник Тернопільського держав. технічного ун-ту - 1999. – Том 4. – Число 4, Наук. журнал. Сер. – іст. – С. 175 – 184
- ⁸ Шишкин А.П. Марки военных собраний частей русской армии // Миниатюра. – М., 1993. – Апрель. – Вып. 1 – С. 15.
- ⁹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) - Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 110.
- ¹⁰ ЦДАВО – Ф. 1064. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 28.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Соболева Н. Старинные гербы российских городов – М., 1985 - С. 102
- ¹³ Трембіцький В. Гроші на Волині 1917 – 1920 // Літопис Волині, (Вінніпег). 1971 – 1972 - № 10 – 11. – С. 56-65.
- ¹⁴ У даній статті автор описував бони de visu із власної колекції та збірок відомих колекціонерів бон Волині, а також використав дані, наведені у працях Й.Р.Тхоржевського, М.Ф.Дмитрієнко, Л.Маснова, О.Войтека, П.Рябченко та ін.

ЗБРОЄЗНАВСТВО ТА УНІФОРМОЛОГІЯ